

ՌՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ X—XI ԴԴ.

2. Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ

Բոլոր կայսրությունները՝ հին թե՛ նոր, իրարից տարբերվում են էթնիկական կազմի բազմազանությամբ, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մակարդակով, մշակութով, բնակչության մեծաքանակությամբ*։ Մի բանում, սակայն, նրանք ունեն նմանություն. անհազուրդ ախորժակ նոր տարածքներ նվաճելու, ժողովուրդներ ենթարկելու, նրանց երիտասարդությանը զինվորադրելու՝ դարձյալ նորանոր տարածքներ ու ժողովուրդներ նվաճելու և հպատակեցնելու, նրանց հարստություններին տիրելու։

Եթե Հայաստանի երկրաքաղաքական դիրքը նպաստել է արտաքին աշխարհի հետ կապեր հաստատելուն, վերջինիս տնտեսական ու մշակութային հարստություններին առնչվելուն, ապա քաղաքական առումով միանգամայն բացասական դեր է խաղացել։ Բոլոր աշխարհակալ տերությունները, ապա և հետամնաց քուլտոր ցեղերը՝ Աքեմենյան, Պարթևական, Սասանյան, Սեֆյան Պարսկաստանը, թուրքմենները, սելջուկները՝ Արևելքից, Ասորեստանը, արաբական խալիֆայությունը՝ հարավից, հոները, խազարները՝ հյուսիսից, վերջապես մակեդոնացիները, հռոմայեցիները, բյուզանդացիները՝ Արևմուտքից, իրենց նվաճումներն իրականացնելիս պիտի անցնեին Հայաստան անունը կրող այդ միջանցքից, և այդ երկիրը, որն Աստված-Եհովան ընտրել էր իր երկրային դրախտը հաստատելու համար, նրա բնակիչների համար պիտի վերածվեր իսկական դժոխքի։

Բյուզանդական կայսրության՝ Հայաստանը նվաճելու քաղաքականությունը գործադրվում էր դեռ վաղ միջնադարից, երբ Հռոմեական կայսրությունն աստիճանաբար վերածվում էր Բյուզանդական կայսրության։ 591 թ. բաժանմամբ, ինչպես ասվեց սկզբում, զրեթե ամբողջ Հայաստանը կայսրության սահմաններում էր, և մինչև վերջն էլ նա այդ տարածքը սեփական էր համարում։ Նա հավատացած էր, որ IX դ. վերջից չի նվաճում արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը, այլ ջանում է վերստին տիրել ժամանակին կորցրած հողերի, վերահաստատում իր տիրապետությունը։

Բոլոր կայսրություններն անխտիր, այդ թվում և բյուզանդականը, իրենց զավթողական նպատակներն իրականացնելու համար գործի էին դնում մի շարք միջոցներ։ Առաջինը և հիմնականը, պարզ է, զինական ուժն էր, բացահայտ ագրեսիան։ Երբ այն չէր գործում հակառակորդի դիմադրությունը կոտրելու համար, կիրառվում էին երկու այլ միջոցներ։ Նախ՝ հակառակորդի շրջանում թշնամանք ու հակասություն սերմանելը՝ հռոմեական հայտնի «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը։ Ապա՝ պետական ահաբեկչությունը։ Հայաստանի նվաճումն իրականացնելու, հայկական պետականությունը վերացնելու և Հայաստանը կայսրության մի նահանգը դարձնելու գործում Բյուզանդական կայսրությունը X—XI դդ. օգտագործեց բոլոր այս երեք միջոցները։

Ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիայի առաջին զոհը Տարոնի իշխանությունն էր։ Այստեղ, ինչպես վերևում ասվեց, կայսրությունը կիրառեց «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը, ապա և, հավանաբար, ահաբեկչությունը։ Սկզբում նա թշնամություն բորբոքեց իշխան Գրիգորի և նրա եղբայր Աբու Ղանիմի միջև, Գրիգորին շնորհելով մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևավոր բարձ-

* Սկիզբը տե՛ս «Լրաբերի» 1996, № 1-ում։

րագույն պատվաստիճանը և այդ պատվաստիճանին հասնող տարեկան տասը լիտր ոսկին ու տասը լիտր արծաթը: Այս ճանապարհով Բյուզանդիան ոչ միայն Տարոնի իշխանավորների, այլև Տարոնի իշխանի և հայկական մյուս իշխանությունների ղեկավարների միջև թշնամություն սերմանեց: Տարոնում ներքին պայքարը շարունակվեց իշխան Գրիգորի որդիներ Բագրատի ու Աշոտի՝ մի կողմից, և Աբու Ղանիմի որդի Թոռնիկի միջև, մյուս կողմից, որը պատճառ դարձավ Տարոնի՝ երկու մասի բաժանվելուն: Մեջտեղ եկավ հայ իշխանավորների (իշխան թե թագավոր)՝ Բյուզանդիայի օգտին իրենց տիրությունները «կտակելու» առաջին օրինակը: Իշխան Աշոտը Տարոնը «կտակեց» կայսրությանը: Հայտնի չէ, թե «կտակը» երբ կազմվեց, բայց հայտնի է, թե երբ «մեռավ» կտակողը: Եթե «կտակը» կազմվելու և կտակողի վախճանի միջև ընկած ժամանակը շատ էր երկարում (ինչպես պատահեց Տայքի Դավիթ կուրապաղատի, ապա և, ինչու ոչ, Շիրակի թագավոր Հովհաննես-Սմբատի հետ), Բյուզանդիան կարողանում էր այդ ժամանակամիջոցը իր ցանկացածի շահի կրճատել: Տարոնում Բյուզանդիան գործի դրեց վերևում նշված և երրորդ գործոնը՝ պետական ահաբեկչությունը. իշխան Աշոտին պարզապես թունավորելով մյուս աշխարհն ուղարկեց: «Վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին», — գրում է Ստեփանոս Տարոնացի Առաքիլը⁸⁵:

Ընդունված է ասել, որ հայ իշխանավորների՝ իրենց տիրությունները կայսրությանը «կտակելու» պրակտիկան դավաճանություն էր հայ ազգի նկատմամբ: Բայց մի՞թե այդ «կտակները» կամավոր էին: Բյուզանդիան գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին, հայկական իշխանությունները, ի վիճակի չէին դիմագրավելու կայսրության զինական ուժը: Հայ իշխանավորներն այդ ճանապարհով ջանում էին երկարաձգել իրենց երկրի դատապարտված անկախությունը, թեև շատ լավ գիտակցում էին, որ «կտակի» հետ միաժամանակ ստորագրում են սեփական մահապաշտոնը: Բյուզանդիայի համբերությունն անսահման չէր, որ սպասեր կտակողի բնական վախճանին: Այն կարելի էր և արագացնել:

Տարոնի անկումից մինչև Տայքի կուրապաղատության նվաճումն ընկած ժամանակամիջոցում՝ 974 թ., Հովհաննես Ա Չմշկիկը փորձեց ներխուժել Հայաստանի տարածքը: Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի գլխավորությամբ հայկական միացյալ բանակը խանգարեց կայսեր ծրագրին: Դրանից հետո Բյուզանդիան որդեգրում է Հայաստանին տիրելու նոր ուղեգիծ. այն նվաճել մաս առ մաս, շարքից հանել առաջին հերթին փոքր, ռազմական առումով թույլ իշխանությունները, վերջին հուժկու հարվածը պահելով ամենից հզոր միավորման՝ Շիրակի Բագրատունիների թագավորության համար:

Հաջորդ «կտակը» վերաբերում է Տայքի կուրապաղատությանը: Այն (սեփական մահապաշտոնի հետ միասին) ստորագրեց Դավիթ կուրապաղատը, բայց քանի որ նա չէր շտապում մյուս աշխարհը գնալ, Բյուզանդիան ջանաց նրան օգնել: Այստեղ էլ գործի դրվեց երրորդ գործոնը՝ պետական ահաբեկչությունը: Հարցն այն է, որ Դավիթ կուրապաղատը դիտեր, թե ինչ ճանապարհով է Բյուզանդիան վերացնում իր քաղաքական հակառակորդներին և հակաթույն էր ընդունում: Տեսնելով, որ թույնի միջոցով հնաբավոր չէ Դավիթին վերին ցրուսադեմ ուղարկել, Բյուզանդիան նրան խեղդամահ արեց: Վրաց արքեպիսկոպոս Իլարիոնը, անկասկած, Բյուզանդիայի գործակալը երկրում, «ի կենդանարար մարմին և յարին Քրիստոսի դեղ մահու խառնեաց և... դնէր ի բերան սուրբ իշխանին զմասն խորհրդոյն խառնեցեալ մահաբեր դեղօք յանդիման Աստուծոյ ի մէջ եկեղեցւոյն: Եւ գիտացեալ աստուածասէր իշխանին Դավթի, ոչ ինչ խօսեցաւ բնաւ, այլ առեալ դեղ բժշկութեան շիջուցանել զցաւսն ի մարմնոյ իւրոյ: Եւ անօրէն եպիսկոպոսն Իլարիոն դարձեալ բորբոքեցաւ ի շար խորհուրդսն իւր և մտեալ ի սենեակն՝ մինչև ննջէր բարեպաշտն Դավթ և խաղաղիկ ի քուն կայր, և առեալ նորա զբարձն ի սնարիցն դնէր ի վերայ

դրեց և մյուս միջոցները՝ «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը և պետական ահաբեկչությունը:

1021 թ. Տրապիզոնում հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի և Վասիլ Բ-ի միջև կնքվել էր պայմանագիր, որի համաձայն, հայոց արքան իր թագավորությունը կտակում էր Բյուզանդիային: Միջնադարյան պատմիչները (և ժամանակակից հեղինակները) դա բացատրում են Հովհաննես-Սմբատի թուլակամությամբ: Վասիլ Բ-ն պահանջեց թի թագաւորէն Հայոց զԱնի և զԿարս, և Ասիլ է՝ Շիրակի և Վանանդի թագավորությունները: «Եւ Յովհաննէս որդին Գաղկայ խորհեցաւ տալ Վասն քովութեան սրտի իւրոյ»⁷⁰: Հարկավ, այստեղ սրտի թուլության հարց չկար: Ինչպես ասվեց, այն ժամանակ Բյուզանդիային և ոչ մի հարևան պետություն չէր կարող ընդդիմակայել: Հովհաննես-Սմբատը այդ ձևով փորձեց երկարաձգել իր երկրի անկախությունը, հույս ունենալով, որ Վասիլ Բ-ին հաջորդածը Հայաստանի նկատմամբ այլ քաղաքականություն կորդնգրեր:

Բագրատունյաց Հայաստանում այս ժամանակ կային երկու թագավոր՝ հիշյալ Հովհաննես-Սմբատը և նրա եղբայր Աշոտը: Առաջինի մահվան դեպքում, ըստ պայմանագրի, Շիրակը պիտի դառնար Բյուզանդիայի սեփականությունը: Հովհաննեսը ժառանգ չունեւր: Այս հանգամանքը շատ ձեռնտու էր կայսրությանը: Աշոտին իր կողմը գրավելու համար Բյուզանդիան օգտագործեց իր դիվանագիտական զինանոցում ունեցած մի միջոց ևս՝ խնամիական կապերի հաստատումը հայ իշխանների և թագավորների հետ: Հայտնի է այդպիսի մի միջոցառում Տարոնի իշխանության առնչությամբ: Տարոնի իշխանի ավագ որդի Բագարատին Նեոն Զ կայսրը կնոթյան տվեց՝ մագիստրոս Թեոփիլակտոսի քրոջը, իսկ Գրիգորի եղբայր Աբու Ղանիմին՝ պրոտոսպաթա կոստանդնի դստերը: Այս անգամ, Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայությամբ, «Ռոմանոս կայսրը (Ռոմանոս Գ Արգիրոս, 1028—1034 թթ.—Հ. Բ.) իր զարմուհուն մեծ օժիտով կնոթյան տվեց Մեծ Հայքի էքսուսիարխին»⁷¹ (δεδωκε δε και την οίκειαν ἀνεψίαν ο βασιλεὺς Ῥωμανὸς μετὰ πολλῶν ἐδνων εἰς εὐνὴν τῷ τῆς Μεγαλῆς Ἀρμενίας ἐξουσιαρχῇ)⁷²:

Բյուզանդական աղբյուրներում ոչ մի անգամ Հայաստանի որևէ թագավորության, որևէ իշխանության գլուխը էքսուսիարխ չի կոչվել: Դեռ ավելին: Ալանիայի իշխանը պաշտոնական գրություններում կոչվել է էքսուսիտկրատոր (ἐξουσιοκρατορ), Աբազգիայինը (Աբխազիա)՝ էքսուսիաստես (ἐξουσιαστής): Հասկանալի է, այս երկու տիտղոսները իմաստով իրարից չեն տարբերվում, պարզապես զանազանելու համար են ձևվել: Եվ ահա, այս երկուսի կողքին հանդես է գալիս և մի երրորդը՝ էքսուսիարխ (ἐξουσιαρχης): Արդ, ո՞վ է նա, Մեծ Հայքի այդ (Μεγαλή Ἀρμενία) էքսուսիարխը: Միակ անձնավորությունը, որ ուսումնասիրողի մտքին է գալիս, պարզ է, Հովհաննես-Սմբատն է: Հենց այդպես վստահորեն գրում է Կ. Յուզբաշյանը. «Հովհաննես Սկիլիցեսի հաղորդման համաձայն, Ռոմանոս Արգիրոսը իր զարմուհուն կնոթյան տվեց Հովհաննես-Սմբատին» (բյուզանդացի հեղինակը ոչ մի անուն չի նշում), և դա, ըստ նրա, հայոց թագավորի ճերմկորոշ ամուսնությունն էր: «Երկրորդ», որովհետև 1021—1022 թթ. «հայոց թագավորն արդեն կորցրել էր որդուն»⁷³, կարծես, որդու մահը նշանակում և ենթադրում է նաև կնոջ մահը:

Հովհաննես-Սմբատը և նրա եղբայր Աշոտը երկուսն էլ կոչված են թագավոր. «Երկրորդն հարազատ եղբարքն Աշոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զթագա-

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 49 (այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են—Հ. Բ.):

⁷¹ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 108:

⁷² Ioannis Scylitzae, Synonstis historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1972, p. 385.

⁷³ К. Н. Юзбашьян, Армянские государства эпохи Багратидов, с. 159.

ուրուքին մերոյ աշխարհիս»,—գրում է դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Արիստակես Լաստիվերոսին⁷⁴։ Հարցի վերաբերյալ ամենաարժեքավոր տեղեկությունները տալիս է Մատթեոս Ուոհայեցին։ «Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս,—գրում է նա,—և իշխանքն ամենայն ելին առ Աշոտ և մեծաւ երդամար նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն ժամն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի»⁷⁵։

Եթե բյուզանդական ակնավոր պատմիչի՝ Հայաստանին և հայերին վերաբերող տվյալ շարադրանքը բառացի համընկնում է անվանի հայ պատմիչի շարադրանքին, ապա իրավունք ունենք պնդելու, որ առաջինիս աղբյուրներն արժանահավատ են ու վստահելի։ Հովհաննես Սկիլիցեսը Հովհաննես Սմբատին անվանում է ոչ թե թագավոր կամ իշխանաց իշխան, Հայաստանի՝ գերագույն տեր, այլ ընդամենը Անիի կառավարիչ՝ «Անիի տոպարիս»⁷⁶ (το Ἀνίου τοπαρχης)⁷⁷, կամ «Անիի շրջանին տիրող»⁷⁸ (ὁ τῆς τοῦ Ἀνίου περιούσιος χώρας)⁷⁹, այսինքն՝ «թագաւոր ի քաղաքն յԱնի»։ Որով, Մեծ Հայքի էփսոսսփառիւր, որի անունը Հովհաննես Սկիլիցեսը չի տալիս, պարզ է, Մատթեոս Ուոհայեցու «թագաւոր ամենայն ժամն Հայոց» Աշոտն է։ Սրանից մի հետաքրքիր եզրակացություն էլ ենք հանգում։ Բյուզանդական կառավարությունը, երկու եղբայրների միջև թշնամությունը խորացնելու միտումով, Աշոտին ճանաչել է Մեծ Հայքի—Μεγάλη Ἀρμενία-ի, այսինքն՝ «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում հիշվող Բագրատունյաց պետության ղեկավար, այսինքն, ճանաչել է «սուրբ հայրապետ» Պետրոսի և ամենայն հայ իշխանների վճիռը։ Այսինքն, Բյուզանդիան Աշոտի համար ստեղծեց նոր, Ալանիայի էքսուսիտկրատոր և Աբազգիայի էքսուսիաստես տիտղոսներին համահնչուն և հավասարազոր էքսուսիարիս տիտղոսը։ Μεγάλη Ἀρμενία-ի էքսուսիարիսը պարզապես հայերի հասկացողությամբ Մեծ Հայքի, «ամենայն տանն Հայոց»-ի թագավորն է։

Այլ հարց է, հարկավ, որո՞նք էին Հովհաննես Սմբատ և Աշոտ հակամարտության դրդիչ ուժերը։ Հնարավոր բան չէ, որ այստեղ էլ բյուզանդական կառավարության մատը խառնված լիներ։ Պատահակա՞ն է, որ իր եղբոր՝ Հովհաննես Սմբատի դեմ պայքարում Աշոտը զինական ուժ ստացավ հենց Բյուզանդիայից։ Նա «թողեալ զաշխարհն՝ երթեալ հասանէ ի դուռն թագաւորին Հոռոմոց. և հաճոյ եղեալ նմա՝ խնդրէր զօրս յօգնականութիւն, և առեալ զայն անցանէ յաշխարհն իւր»⁸⁰։ Որով, ամենայն հավանականությամբ, Ռոմանոս Արգիրոս կայսրը խնամիացավ հենց Աշոտի հետ⁸¹։ Բայց Աշոտը կայսրության համար երկսայրի սուր էր։ Նա Բյուզանդիային այնքան ժամանակ էր պետք, ինչքան պայքարում էր եղբոր դեմ և թուլացնում ու ջլատում հայոց թագավորությունը։ Երբ երկու եղբայրների միջև վեճը մի կերպ հաթիվեց, իսկ Աշոտն էլ «զօրանայ քան զամենեսեան, որ յառաջ քան զնա էին. մինչ զի բազումք ի մեծամեծացն՝ զհայրենի տեղիս իւրեանց ի նա թողեալ,

⁷⁴ Արիստակես Լաստիվերոսի, էջ 55։

⁷⁵ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 10։

⁷⁶ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146։

⁷⁷ Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, p. 435.

⁷⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146։

⁷⁹ Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, p. 435.

⁸⁰ Արիստակես Լաստիվերոսի, էջ 28։

⁸¹ Այդ «ակտը» կատարվեց Ռոմանոս Արգիրոս կայսեր օրոք։ Նա թագավորել է 1028—1034 թթ.։ Դեպքը, ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի քննական բնագրի հրատարակչի, տեղի ունեցավ 1030 թ., այսինքն, բյուզանդական կայսեր զարմուհին չէր կարող Գաղիկ Բ-ի մայրը լինել, քանի որ Գաղիկը 1041 թ. արդեն 15 տարեկան էր։ Եթե անգամ ամուսնությունը տեղի ունեցած լիներ Ռոմանոս կայսեր թագավորության առաջին տարում, ապա Գաղիկը 1041-ին պիտի 13 տարեկանից ավելի լիներ։

նմա գանձինս կամօք ի հնազանդութիւն ետուն»⁸², կայսրութիւնը ստիպւած փոխում է իր դիրքը նրա նկատմամբ, քանզի Աշոտը միշտ կարող էր հանդես գալ բռնի հայոց միահեծան թագաւոր, և որ պակաս կարևոր չէր, ունեւ ժառանգ՝ Գագիկ անունով: Թեև Հովհաննեսի մահւան դեպքում Բյուզանդիան կարող էր Տրապիզոնի դաշնագրութեան վրա հենվելով պահանջել Մեծ Հայքը, բայց կար և մի այլ պայմանագիր՝ Հովհաննեսի և Աշոտի միջև կնքված, որի համաձայն Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Անին ժառանգում է Աշոտը: Հենց դա էր մտահոգում կայսրութեանը: Եվ հանկարծ տեղի ունեցավ այն, ինչ, եթե նկատի ունենանք Բյուզանդիայի շահերը, պիտի կատարվեր: «Ի միում ամի գրաւեալ յայստեացս՝ բարձան ի կենաց՝ երկոքին հարազատ եղբարքն Աշոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զթագաւորութիւն մերոյ աշխարհիս»⁸³: Նախ, մեռավ Աշոտը: Բյուզանդական արքունիքում գրված սցենարի համաձայն այդպես էլ պիտի լիներ, քանզի հենց նա էր կայսրութեան համար տվյալ պահին ամենից վտանգավոր: Նա Բյուզանդիայի հետ որևէ պայմանագիր չէր կնքել և ոչ մի պարտավորութիւն չէր ստանձնել, դեռ ավելին, ինչպես ասվեց, նա ունեւ ժառանգ: Աշոտի մահւան ժամանակ նրա որդի Գագիկը ընդամենը տասնհինգ տարեկան էր, այսինքն, անշահազաս էր: Բյուզանդիան շտապում էր, քանի դեռ Գագիկը չէր հասել թագ կապելու տարիքին: Աշոտից մի քանի ամիս անց «մեռավ» և Հովհաննես-Սմբատը: Եթե պետք լինի պատասխանել այն հարցին, թե ում էր ձեռնադրւում նրանց մահը, այդ բանն անելը դժվար չէ: Հարկավ, Բյուզանդիային: Հետևաբար, նրանց «մահը» ոչ այլ ինչ էր, քան կայսրութեան կողմից կազմակերպված պետական ահաբեկչութեան ակտ: Թե ինչ կատարվեց դրանից հետո, հանրահայտ է: Բյուզանդացիները տիրեցին Շիրակին, վերացրին Բագրատունյաց թագաւորութիւնը:

Այդ բոլորից հետո Բյուզանդիայի հետաքրքրութիւնների շրջանակներում մնաց սոսկ Վանանդի թագաւորութիւնը, որին տիրանալն արդեն դժվար գործ չէր, մանավանդ թափ էին ստացել սելջուկների նվաճումները, և Վանանդը միայնակ ոչինչ անել չէր կարող: 1064 թ. Ալի Արսլանը գրավել էր Անին և Վանանդի վերջին թագաւոր Գագիկը հաջորդ տարին՝ 1065-ին, իր թագաւորութիւնը հանձնեց կայսրութեանը:

Այսպիսով, շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Բյուզանդիան, գործի դնելով կայսրութիւններին հատուկ երեք գործոնները՝ բացահայտ ագրեսիա, «բաժանիր, որ տիրես» հին հռոմեական սկզբունքը և պետական ահաբեկչութիւնը, տիրացավ գրեթե ողջ Հայաստանին, ոչնչացրեց հայոց պետականութիւնը, լուծարեց եկեղեցիների հիսուն հազար մարտիկներից բաղկացած հայկական բանակը⁸⁴, վերացրեց Ֆիզիկական, կայսրութեան հեռուները ցրիվ տվեց հայ զինվորականներին ու զինվորներին, փաստորեն ճանապարհ հարթելով վաղկատուն վայրենաբարո ցեղերի առջև: Հռոմէները «մի առ մի քակեալ հանին չքաջ զգորականսն ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց և բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրավարաց... Հռոմք յայն ջանս ջանացան, որ լուր զպարիսպ ամրութեան տանս Հայոց քակեալ կործանեցին և Պարսիկք (թուրքերին—Հ.Բ.) ի վերայ արձակեցին սրով... Մինչ Պարսիկք անտէր տեսին զամենայն արեւելք»⁸⁵:

Այդպիսին էր ահա Բյուզանդական կայսրութեան քաղաքականութիւնը հայկական պետականութեան նկատմամբ: Հարց է ծագում. ինչպիսին էր նրա դիրքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Տարածված է այն կարծիքը, որ Բյուզանդիան (նաև Սասանյան Պարսկաստանը) ձգտում էին հայ ժողովրդին ուժացնել, ձուլել, ասել է՝ դարձնել հույն (կամ պարսիկ): Այդպիսի կարծիք իրավունք ունի արտահայտելու միայնակ, որ կոչված է հայրենասիրական զգացումներ սեր

⁸² Արիստակես. Հաստի վերացի, էջ 28:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 55:

⁸⁴ Հովհաննէս Սկիւլիցիս, էջ 180:

⁸⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 135—136:

մանել հայ ժողովրդի, հատկապես երիտասարդության մեջ, ցույց տալու, որ մենք չդարձանք զրադաշտական, որպեսզի չծուլվենք պարսիկների հետ, կամ քաղկեդոնիկ, որպեսզի հույն շղառնա՛նք: Բայց այդ միտքն իրավունք չունի արտահայտելու պատմաբան-հետազոտողը, քանզի այն հեռու է ճշմարիտ լինելուց: Ոչ մեկը, և ոչ մյուսը հայ ժողովրդին պարսիկ կամ հույն դարձնելու նպատակներ չէր հետապնդում: Պետք է գիտենալ, որ միջին դարերում ազգի, ազգության զգացումը այսօրվա նման հզոր չէր, հզոր էր կրոնի, դավանանքի զգացումը: Եթե ազգության զգացումը այնքան հզոր լիներ, ապա հույները իրենց գահի վրա չէին հանդուրժի հայազգի կայսրերի ամբողջ մի շարան: Եվ ոչ միայն կայսրերի, այլ պատրիարքների, սրբերի, նաև զորավարների և նահանգապետների, որոնց թիվը չկա:

Միջնադարյան հույնը կրոնին զոհաբերեց անգամ իր հարազատ «հելլեն» էթնոնիմը, իրեն կոչեց «հոռմայեցի» (այսօր էլ հույն ժողովրդի շրջանում «ոռմիոս» նշանակում է հույն), քանզի «հելլեն» արդեն նշանակում էր հեթանոս, կռապաշտ:

Դիցուք, եթե Հազկերտ Բ-ի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում հաջողությամբ պսակվեր, եթե իրոք նա նպատակ ուներ ողջ հայությանը զրադաշտական դարձնել, հայերս գլխովին զրադաշտականություն ընդունեինք, պիտի պարսիկ դառնայինք: Բայց չէ՞ որ 301 թվականից մի հազարամյակ առաջ զրադաշտական էինք, պարսիկների հետ դավանում էինք նույն կրոնը: Մեր Արամազդը՝ նրանց Ահուրամազդան էր, Անահիտը՝ նրանց Անահիտը, մեր Վահագնը՝ նրանց Վարաթրազնան: Բայց մենք պարսիկ չդարձանք: Միամտություն է կարծել, որ եթե պարսիկները նպատակ ունենային հայ ժողովրդին ծուլել, մարզպանության տարիներին, այսինքն՝ Հայաստանում, Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ, արգելքներ չէին հարուցի հայերեն գիր ու գրականության առաջացմանն ու զարգացմանը, ազգային դպրոցների բազմանը, Աստվածաշնչի թարգմանությանը՝ իրենց դիտերի միջնամուլ լեզվից (հունարենից), եկեղեցիների կառուցմանը, կաթողիկոսության դոյուքյանը, պիտի հանդուրժեին, որ մարզպանը և սպարապետը լիենեին հայեր⁸⁰:

Նույնը պիտի ասել և Բյուզանդական կայսրության վերաբերյալ: Աղբյուրներում դեռ X դարից հայտնի և պիսավորապես Ակնի շրջանում բնակվող հայ-օստյաններին շառավիղները՝ հայ-հոռմայեցիները, որոնք 1923 թ. գաղթեցին Հունաստան, մինչև օրս հայախոս են: Նրանց գյուղը (էվբիա կղզում) կոչվում էր Նոր էգին (Նոր Ակն): Նրանք զանգվածաբար բնակվում են և Թեսալոնիկի Դիավատա արվարձանում:

Վաղ միջնադարում Ասորիքում և Եգիպտոսում հիմնականում հույներ էին բնակվում, որոնք միաբնակներ էին: Արդ, հույն եկեղեցին պայքարելով նրանց դեմ և ջանալով նրանց քաղկեդոնիկ դարձնել, այդ հույներին ի՞նչ պիտի դարձներ: Զէ՞ որ նրանք արդեն հույն էին: Ծուլման հաշիվ չկար: Եթե Բյուզանդիան ցանկություն և մտադրություն ունենալ հայերին ծուլելու, ապա թույլ կտա՞ր որ նրանք կոմպակտ համայնքներ կազմեն իր տարածքում⁸¹: Դյուրախոնի (այժմ՝ Դուրոս, Ալթանիայում. Ադրիատիկի ափին) արքեպիսկոպոս Կոստանդին Կավասիլասի (XII դ.) Կիտրոսի եպիսկոպոս Հովհաննեսին տված հարցին թե «Հայերն իրենց բնակած քաղաքներում իրավունք ունե՞ն եկեղեցիներ կառուցելու, պետք է նրանք արգելն՝ այդ բանն անել, թե՞ թողնել իրենց ցանկացածը կատարել», եպիսկոպոս Հովհաննեսը պատասխանեց. «Քրիստոնյաների (հունադավաններին—Հ. Բ.) շրջաններում ու քաղաքներում ի սկզբանե անտի թուլյատրելի է ալլալեզու և ալլադավան ժողո-

⁸⁰ Մանրամասն տե՛ս Մորուս Հասրաթյանի կարևոր հոդվածը. «Պատմական Իրանը և Հայաստանը» (Հայկազյան հայագիտական հանդես, հ. է, Պեյրութ, 1979, էջ 9—32):

⁸¹ Ոչ հեռու անցյալում Բաքվում դոյուքյուն ուներ Արմենիքենդ թաղամասը, Թիֆլիսում՝ Հավարաբը, կոմպակտ հայություն շրջաններ: Ուր մնացին դրանք այսօր: Բայց Բեյրութում դոյուքյուն ունի Բուրջ Համուդը...

վուրդների, այն է հրեաների, հայերի, իսմայելացիների, հագարացիների և այլ նմանների բնակությունը, բայց քրիստոնյաների հետ՝ ոչ խառն, այլ զատ։ Որով յուրաքանչյուր ցեղի համար առանձնացվում են թաղեր՝ կամ քաղաքների ներսում, կամ դրսում, բայց առանձնացված։ Նրանց բնակավայրերը չպետք է իրենց սահմաններից դուրս գան։ ...Որով հայերն էլ իրենց որոշված շրջաններում տաճարներ էլ են կառուցում և իրենց հերձվածող արարողությունները կատարում, ոչ ոք իրավունք չունի նրանց այդ բանն արգելել։ ...Սակայն եթե նրանք դուրս գան իրենց հատկացված թաղից, ոչ միայն այդ բանն անել նրանց չի թույլատրվում, այլև իրենց կառույցները, ինչպիսիք էլ դրանք լինեն, ենթակա են քանդման»⁸⁸։

Ասվածը վկայում է, որ Բյուզանդիան ձուլարար քաղաքականություն չէր տանում ոչ միայն հայերի, այլև իր երկրում բնակվող այլ ժողովուրդների նկատմամբ։ Բյուզանդիայի հայերին ձուլելու քաղաքականություն վարելու մեջ մեղադրող մասնագետներն ու ոչ մասնագետները կարծես հավատացած են, թե կայսրության սահմաններում բնակվող այլազգիները միայն հայերն էին։ Անուրջ բան է ենթադրել, որ կայսրությունը մտադիր էր և կարող էր ձուլել, հույն դարձնել Բյուզանդիայի սահմաններում բնակվող հայերին, իտալացիներին, իսպանացիներին, ասորիներին, արաբներին, սլավոններին, բուլղարներին, հրեաներին, ղպտիներին, հաբշներին։ Բյուզանդիան թույլ էր տալիս, որ անգամ հայ-քաղկեդոնիկները իրենց արարողությունները հայերեն կատարեն։ Նիկոն Սևեռնցին (XI դ.) հայ-քաղկեդոնիկների՝ ծագերի, մասին խոսելիս, նրանց համարում է «մեր (հույների—Հ. Բ.) հոգևոր եղբայրները»։ «Նրանք քրիստոնյաների ուղիղ հավատն են դավանում, և սխալ չէ նրանց հետ հաղորդվել, հաղորդություն տալ նրանց և ստանալ նրանցից, քանզի տարբերությունը լեզվի հարցում չէ (իմա ազգության—Հ. Բ.), ...այլ հավատի ճշմարիտ խոստովանություն»⁸⁹։

Ասվածը լավագույն ապացույցը չէ՝ միշին դարերում ազգային համեմատությամբ դավանանքի առաջնային լինելուն։ Շարունակենք։ Սուրբ Սաբբան, հիշված Նիկոնի վկայությամբ, քաղկեդոնիկ հայերին թույլ տվեց «պատահազր հայեբեճ կատարել»⁹⁰։ Այնքանազգիայի պատրիարք Մարկոսի (XII դ.) հարցին «Անվտանգ է արդյոք, որ ուղղափառ (քաղկեդոնիկ—Հ. Բ.) ասորիներն ու հայերը պատարագը իրենց լեզվով մատուցեն կամ պե՞տք է ստիպել նրանց, որ այն ամբողջությամբ հունարեն կատարեն», եկեղեցական կանոնների նշանավոր մեկնաբան, Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոս Վալսամոնը (մեռ. 1195 թ.) պատասխանեց. «Եթե նրանք հունարեն լեզվին չեն տիրապետում, ապա կարող են իրենց լեզվով պատարագ մատուցել»⁹¹։ Պատահական չէ Մատենադարանում և արտասահմանի գրապահոցներում հայ-քաղկե-

⁸⁸ Գ. Ա. Բալլի և Մ. Սոլա, Σύναγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Բ', σελ. 415: Իրենց «գետնտու»-ից դուրս կառույցները (այդ թվում և եկեղեցիները) քանդելու մասին կարգադրությունը օրենք չէր։ Միջակ VIII Պալեոլոգոս կայսեր՝ 1277 թ. Վենետիկի դոքի հետ Վենետիկի առևտրականներին տրված առանձնաշնորհումների վերաբերյալ կնքած պայմանագրում ցույց է տրված, թե կայսրը նրանց օգտագործման համար տալիս է Թեսալոնիկե քաղաքի «եկեղեցին, որն անցյալում պատկանում էր հայերին, և նրա շուրջ գտնվող տները, մեկը՝ որպես կոնսուլի բնակարան, մյուսը՝ որպես նրա խորհրդականների բնակարան, և մեկը՝ որպես Վենետիկի հանրապետության ապրանքների պահեստ» (տե՛ս P. Miklosich, I. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana vol. III, Vindobonae, 1865, p. 89). Հազիվ թե Վենետիկի կոնսուլը համաձայնեի բնակություն հաստատել հայոց «գետնտու»-ում։ Ասել է՝ հայոց եկեղեցին քաղաքի կենտրոնական մասում պիտի գտնվեր։

⁸⁹ Из «Тактикона» Никона Дивногольца. Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае, т. 1, под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича, СПб. 1911, с. 588.

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 588—589։

⁹¹ Գ. Ա. Բալլի և Մ. Սոլա, Σύναγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Դ', σελ. 452—453.

դոնիկների հայերեն դրված կրոնական բովանդակությամբ բազմաթիվ ձեռագրերի առկայությունը:

Հայերը, այդ թվում և ամենաբարձր պաշտոններին տիրացած հայազգի անձնավորությունները, Բյուզանդական կայսրության սահմաններում չէին հրաժարվում (ինչպես ոմանք այժմ) իրենց ազգային անձնանուններից: Բարձր պաշտոնների ու դիրքի տիրանալուն դա չէր խանգարում...⁹², Ասենք, որ ոչ ոք էլ նրանցից դա չէր պահանջում: Վարդանը Βαρδάνης էր մնում, Վահանը՝ Βαζάνης, Վարդը՝ Βάρδας, Արշավիրը՝ Ἀρσαβίρ, Մուշեղը՝ Μουσαλές, Բագարատը՝ Παγχαρᾶτος, Սմբատը՝ Συμβάτιος, Գուրգենը՝ Κορυχένιος, Κορυχένης, Վարագափրոցը՝ Βαριστερότης, Գնունին՝ Γουνιτιᾶτης, Արշակը՝ Αρσάκης, Արաավանը՝ Ἀρταβανός, Տաճաարը՝ Τατᾶτης, Թոռնիկը՝ Τορνικιος, Դավթակը, Ταυτοῦχας, Փոքրիկը՝ Πουρικας, Ներսեսը՝ Ναρσής, Վասակը՝ Βασακίος, Հմայակը՝ Μαῖαχης: Ցուցակը կարելի է անվերջ շարունակել:

Դեռ ավելին, Բյուզանդիայում հայերը հպարտ էին զգում, որ հայ են կամ հայկական ծագում ունեն: Քաջ, արի, խիզախ բառերի հոմանիշն էր «հայը»: Թեոփիլոս կայսեր (829—842 թթ.) ժամանակ գործած բյուզանդական նշանավոր հայազգի զորավար Մանուիլի մասին Թեոփանեսի Շարունակողը գրում է, թե նա «շատ խիզախ մարդ էր, բոլոր հակառակորդներին քաջ հայտնի, հաճախ նա ծննդով հայ էր»⁹³: Անգամ Կոստանդին Միրանաթին կայսրը իր պապի՝ մակեդոնական հարստության հիմնադիր Վասիլ Ա-ի մասին հպարտությամբ գրում էր, թե նա «ազգությամբ հայ» էր, և որպեսզի նրան էլ ավելի վեհացնի, ավելացնում էր, թե նա իբրև Արշակունի էր⁹⁴:

Այլ էր հարցը, իհարկե, խավարամիտ ու մոլեռանդ կղերի շրջանում: Հայոց միաբնակությունը վերջինիս մեջ հայերի հանդեպ առաջացրեց խորը ատելություն, որ մինչև անգամ «հայը» համարվում էր շար ոգի, վհուկ, ցեղանունը դրանց հոմանիշը դարձավ: Վաղագույն բյուզանդական հեղինակներից այդ մասին վկայողը XI դ. փիլիսոփա Միքայել Պսելլոսն է⁹⁵:

Եթե քաղկեդոնիկ դառնալով մենք հույն պիտի դառնայինք, ապա վրացիները, VII դ. սկզբին հրաժարվելով միաբնակությունից, դարձան քաղկեդոնիկ, ինչու՞ չձուլվեցին: Եթե կայսրության պաշտոնական դավանանքի ընդունումը ազգության վերացման վտանգ էր սպառնում, բուլղարները IX դ. կեսերին իրենց ամենառիսկոս թշնամու՝ Բյուզանդիայի դավանանքը կընդունեին, իրենց իշխան Բորիսն էլ իրեն ժամանակակից քրիստոնյա կայսեր Միքայել անունը կստանա՞ր: Կընդունեի Հռոմի կաթոլիկ դավանանքը, որը պապի միսիոներները եռանդազին քարոզում էին և որտեղից ձուլման վտանգ, ապա և քաղաքական ինքնուրույնության վտանգ ամենևին չկար: Չպետք է մոռանալ, որ միաբնակ դավանանքն էլ հայ մտքի արգասիքը չէր, այն էլ հույների ստեղծածն էր: Եվ հայոց եկեղեցին քաղկեդոնիկների դեմ իր պայքարում հույն հեղինակների գործերն էր օգտագործում: VII դ., Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք, մենք ստեղծեցինք «Կնիք հաւատոյ» խորագիրը կրող դիրքը՝ եկեղե-

⁹² Կարիք չկար դառնալ Թորոսովի, Իվաշկի, Բերնատովի, Զախարիասի, էմինեսկու, Կապրելով, Կիրկորով, Կեռկով, Մարշանշվիլի, Թումանշվիլի, Պալիաշվիլի, Լազարև, Մելիքով, Թումանով, Տարասով, Բաբան, Տրուսյա և այլն, և այլն:

⁹³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ե, Թեոփանեսի Շարունակող, թարգմ. Բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1980, էջ 65:

⁹⁴ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 33:

⁹⁵ Michaelis Pselli, Dialogus de daemonum energia. Migne, Patrologia graeca, t. 122, col. 857—860. Ավանդությունը գոյություն ունի մինչև օրս: Ցեղի Մ. Ն. Παπαγαργίου, Περί των σημασιών του ρήματος ἡρανή. Ἀθηνᾶ, 24 (1912), թ. 459—468: Philip P. Argenti and H. J. Rose, The Folklore of Chios, t. I—II, Cambridge University Press, 1949.

ցու նշանավոր հայրերի երկերի քաղվածքներից կազմված ժողովածու, ի պաշտպանություն միաբնակ դավանանքի: Բոլորն էլ հույն հեղինակներ են, բյուզանդական եկեղեցու կողմից հարգված և սրբազործված: Բարսեղ Կեսառացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Աթանաս Ալեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի և շատ ու շատ ուրիշներ:

Հարց է ծագում. Բյուզանդական կայսրությունը, Հայաստանին տիրելով, հայոց պետականությունը վերացնելով վերջապես ի՞նչ էր հետապնդում: Ինչպես արդեն ասվեց, հիմնականում երկու նպատակ. եկամուտների նոր աղբյուր ձեռք բերել և իր բանակը առաջնակարգ զինվորներով համալրել: Կայսրությունը եկամուտները հիմնականում ստացվում էին թնակչությունից գանձվող հարկերից՝ գլխավորապես առևտրականներից ու արհեստավորներից: XI—XII դդ. սահմանագլխին արաբ գիտնական Մարվազին ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիայի «պետական եկամտի մեծ մասը կազմում են առևտրականներից գանձվող հարկերը»⁹⁶: Պատահական չէ, որ բյուզանդական տիրապետության ժամանակներից մեզ հասած Անիի երեք վիմագիր արձանագրություններից երկուսը նվիրված են թնակչությունից գանձվող հարկերին⁹⁷: Բյուզանդացիները «ընդ հարկի կամ էին արկանել» անգամ հայ եկեղեցիներ⁹⁸, Կայսրության համար պակաս կարևոր չէր հայերի զինվորագրումը: Դեռևս Պրոկոպիոս Կեսարացին է խոսում Բյուզանդիայում ծառայող հայ զինվորների «որակի» մասին. «Նախկինում,—գրում է նա,—պալատի պահպանության համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս զինվորներ, որոնց սքոլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ուժիկ, քան մնացած բոլոր զինվորներին: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրության ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը»⁹⁹: IX—XI դդ. Բյուզանդիայի մղած բոլոր պատերազմներում հայ զինվորների և զինվորականների մասնակցությունն ու դերն ընդգծված է բյուզանդադատական բոլոր աշխատություններում: Նշենք նշանավոր բյուզանդագետ Շարլ Դիլի գնահատականը. «Բյուզանդիան պարտական է Հայաստանին հոյակապ զինվորներով, քանի որ հայկական զորամիավորումները X դարում համարվում էին բյուզանդական բանակի լավագույնները, դրա համար դժվար չէ հասկանալ, թե ինչու կայսրության կառավարությունը երազում էր ամբողջովին բյուզանդական ազդեցության ներթափված հայերին իր հպատակները դարձնել»¹⁰⁰: Բայց խոսքը միայն զորամիավորումներին չէր վերաբերում: Այդ զորամիավորումներից դուրս էին գալիս հոյակապ հրամանատարներ, որոնք ձեռք էին գցում անգամ կայսրության գալիստներ: Նշենք նաև անգլիացի անվանի բյուզանդագետ Ռ. Ջենկինզի գնահատականը. «IX դար/կեսերից մինչև XI դարի սկզբները քաջ և հավատարիմ զորավարների ցուցակում որպես միջին շրջանի բյուզանդական նյութական վեհության ճարտարապետներ նշանավոր դարձան վեց մեծ առաջնորդներ: Նրանք են. Վասիլ Ա, Ռոմանոս Ա, Հովհաննես Գուգքեն (Կուրկուաս), Նիկեփոր Բ (Փոկաս), Հովհաննես Ա (Չմշկիկ) և Վասիլ Բ (Բուլղարասպան): Հանրահայտ է, որ բոլորն էլ հայկական ծագում ունեին... Հայոց այս ներթափանցումը, որը բյուզանդացիներին տալիս էր նրանց լավագույն ալյուրներ, նրանց ամենամոտր և կայուն մարտիկներին, ամենափայլուն զորավարներին, քնականաբար արա-

⁹⁶ V. Minorsky, Marwazi on the Byzantines. Melanges H. Gregoire, t. II, 1950, p. 462.

⁹⁷ В. Н. Бенешевич, Три анийские надписи XI в. из эпохи византийского владычества, СПб, 1921.

⁹⁸ Արիստակես Լաստիվերոսի, էջ 83:

⁹⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Գաղտնի պատմություն, Թարգմանություն հին հունարեն լեզվից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բաթիկյանի, Երևան, 1987, էջ 114:

¹⁰⁰ III. Дпль, Основные проблемы византийской истории, М., 1947, с. 141.

դաջավ, և բյուզանդական ուժը ի վերջո սկսեց հաջողություններ ձեռք բերել արևելքում արաբների հզորության դեմ»¹⁰¹:

Վերացնելով հայոց պետականությունը՝ Բյուզանդիան այդ փայլուն զորավարներին ու զինվորներին հեռացնում էր մայր հայրենիքից: Նրանք պաշտպանում էին կայսրության շահերը Հայաստանից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու՝ օտար ափերում: Հայաստանը մերկացավ պաշտպաններից և երբ խ/դ. առաջին կեսին Հայաստան և Փոքր Ասիա խուժեց թուրքական մորիկն ու մորիկը, երկրում դիմադրող ուժ չկար:

Բյուզանդիան իր փոսը սեփական ձեռքով փորեց:

ВИЗАНТИЯ И АРМЯНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В X—XI вв.

Р. М. БАРТИКЯН

Р е з ю м е

Великая Армения, приобретшая во главе с Багратидами после двухсотлетнего арабского владычества независимость (884 г.), Арабским халифатом были признана царством: Ашот I Багратид получил от халифа корону и другие инсигнии царя. Византия, верная императорской идее о существовании в мире одного василевса—византийского императора, продолжала называть Ашота I и последующих царей Армении архонтами архонтов (князьями князей), что представляло собой греческий перевод армянского титула ишханац-ишхан. Свидетельство писавших четыре века спустя армянских историков Вардана Великого и Киракоса Гандзакеци о том, будто Василий I послал Ашоту I царскую корону и признал его царем, не подтверждается современными Ашоту I источниками и противоречит императорской идее о единственном в мире василевсе.

Экспансионистская политика Византии в X—XI вв. против Армении преследовала цель приобрести новые источники доходов налогообложением страны, эксплуатацией ее природных богатств, а также сформировать военный контингент из армян. Экспансия осуществлялась тремя путями: прямой военной агрессией, политикой «разделяй и властвуй» и государственным террором против армянских царей и князей. Не второстепенную роль играли и политические, по существу, браки между главами армянских княжеств и царств с царскими и княжескими семьями Византии, к чему стремилась сама империя.

Расхожее среди армянских исследователей мнение о том, что Византия, распространяя в Армении халкедонитское вероисповедание, преследовала цель ассимиляции, не соответствует действительности.

¹⁰¹ R. J. H. Jenkins, The Byzantine Empire on the Eve of the Crusades, London, 1953, p. 12.